

ОЛЕКСА ВЛИЗЬКО

ДЕВ'ЯТА СИМФОНІЯ

Пам'яті Бетховена

Вогню, вогню! — Надлюдської любови!
Хай кров кипить у грудях молодих!
Беру тебе о, світе мій терновий,
В обійми сонячні! — Як теплий птах
І птах вогнений облітаю серцем
По всіх світах, — над людом простягаю
Безмежні крила! — Хай приходять всі
Під їх покрови! — Як не знайдуть раю,
То знайдуть пекло молодих обіймів,
Вселюдських, сильних, що під ними злоба
Згорить на попіл, і звіряче серце,
Що зубом клацає, пиючи кров
Свого брата, — упаде й не встане,
Не встане, ні, й ніколи не воскресне,
Як не воскресне той, хто упаде
У кратер вогнений, бездонний кратер
Вулкана грізного, — протипа серця!..
Вогню, вогню! — Надлюдського буяння! —
Любови нової, без слів, побитих
Вустиами євнухів, вустиами серць
В перчатки вкладених, — щоб не побачив хто,
Який там льох вонючий і отруйний,
Із гробакми й діжками — наповні брудом,
Що берегли нащадки рахитичні
Дегенератів з голубою кров'ю, —
Укритих гербами — „красою дому“,
Та гнилю ран під золотим плащем!..
Вогню, вогню! Надлюдської любови,
Живої — сильним, мертвої зогнилим,
Любови буйної, гарячої (вогню!), —
Усіх річей любови чарівної,
Щоб враз любити землю, звіра, люд
І жити сонцем, тільки сонцем жити,
Та власним потом здобувати щастя
Своїм синам, онукам і нащадкам
Далеких днів!.. Вогню, вогню, любови! —
Хай кров кипить у грудях молодих!
Беру тебе, о, світе мій терновий,
В обійми сонячні! — В любов мою
Як в німб кладу! — Засяй перуниним світом,
І очі хворії нещасному сціли,
І осліпи того, хто тьму сподобав,
Сховався в льох!
Любови і вогню!!!

А. ЧАЙКОВСЬКИЙ

ХТО ВИНЕН?

Оповідання з галицького життя

Я ввійшов до судової салі саме в тій хвилі, як предводитель суду заложив бірет на голову і проголосив засуд:

„В імені його величества цісаря! Суд окружний признає Степана Припоня винним злочину крадежи... і засуджає його на важку в'язницю через один рік і т. д.

По проголошенні засуду обжалований засуд прийняв, і предводитель сказав обжалованому таке:

— Ти непоправний злодій. Замість чесно працювати, бо ти здоровий хлоп, ти крадеш. Памятай, що як ще раз вкрадеш що найменшого, то підеш як налоговый злодій перед присяглих суддів, а тоді дістанеш п'ять років важкої в'язниці.

Степан вислухав цієї науки, наче б його похвалили. Він всміхнувся рівнодушно, а відтак вклонився судові і сказав: „дзенкую“...

Я придивився до нього ближче.

Це був кремезний парубіка (яких двадцять п'ять років). Лице гладко обрите, з підкрученим вгору вусиком. Волосся чорне мов смола. Очі чорні та розумні. Дививсь ними на світ, наче б у нього на сумлінні не було ніякого гріха. Вдивляюся в те обличчя і не помічаю ніякого збочення, як це у злочинців помітити можна, ні одної черточки, котра б вказувала на це, що то небезпечний чоловік для людства. Навпаки, якби не арештантська на ньому сірчина, думав би, що це парубійка, якому радять люди женитися, а він вагається, котру брати...

За кілька днів опісля робили у мене в огороді арештанти з місцевої в'язниці. У цій партії був і Припонь Степан. Двоє арештантів напинали як-раз колючий дріт на паркан.

— Що це pomoже, каже оден арештант... такий дріт злодія не спинить... Мене раз притиснув шандар до такого паркану з колючим дротом... Здавалось: ось, ось піймає за шиворот... Господи! як махну через дріт, мов птиця, далєбі. А шандар став як теля перед новими воротами. Я йому ще язик показав, тай дав ногам знати...

— А він не стріляв? питає другий арештант.

— Ба, коли невільно... він мене ще не спіймав, і я йому не втівав, то не вільно стріляти...

— А я тобі кажу, каже Припонь, що ти нісенітниця говориш... Певно, що на нашого брата, злодія, такий дріт, то нічого... Але я

хотів би бачити такого нешануючого своєї честі злодія, котрий ішов би до чужого садку яблука красти... Така крадіжка, то для дітваків, а на них колючий дріт вистане, і через нього певно не полізуть...

— Хіба ж між злодіями є гонорні люди? питає арештант газда, що відбував кару за зломання руки.

— Певно є їх більше, як між вами, славетними газдами дуками. каже Припонь... Порядний злодій не скривдить та не ошукає свого товариша, додержить слова без присяги, в біді йому допоможе, не псує йому зарібку, не зрадить... і межі йому не переоре. У нас, злодіїв, є свій закон, і своя честь...

Дехто став сміятися.

— Якого чорта смієшся, хіба ж ти це розумієш? Зломив другому руку чорт зна за що і хоче рівнятися з порядними злодіями...

— А ти, Припонь, то вже злодій порядний з діда прадіда... каже дозорець.

— Це ні. Мій батько багач був... в соломі спав, та постолом куліш сьорбав...

Припонь сперся на заступі і каже до мене:

— Ви, пане, книжки пишете... я одну вашу книжку читав в казні (камера), коли б я вам розказав свою історію, було б з чого книжку написати...

— Ну розкажіть мені свою історію, я попробую написати книжку...

— Перш усього ви мені не „викайте“, бо це мені не належить... я арештант не навик до того.

— Хай буде й так, а де ж ти читати навчився?

— А де ж би? в академії, в криміналі в Станіславові сидів...

— Вже і в Станиславі сидів?

— Сидів двома наворотами...

— За крадіж теж?

— Ріжно бувало...

— Я рад послухати твоєї історії...

— Возьміть мене де-небудь на бік до іншої роботи, каже стиха, нащо ці дурники мають слухати... вони й так цього не розуміють...

— Так ходи і викорчуй мені он цю стару черешню, — кажу.

Припонь узяв заступа і сокиру, і ми пішли у другий кінець огорода.

Припонь вийняв з-за пазухи тютюн і папірці, скрутив в мить сигарку і закурив.

— Моя мама була з бойків,¹⁾ зачав своє оповідання, обкопуючи черешню...

В голодний рік зайшла ще малою дівчиною з батьком до одного багатого шляхоцького села близь Самбора. Батько незадовго вмер, а вона стала у найми у одного багатого шляхтича дука. Як вона виросла на дівчину, то казали люди, що дуже гарна вдалася. А у того шляхтича був синок одинак... ну догадайтеся, що було далі. Мама бувало розказуючи про це плаче та присягаєся, що панич її знасилював...

¹⁾ Бойки, це верховинці з Самбірської округи.

— Та по що це я говорю? По що нарушую кості моєї бідної мами. Ех не вірте мені, пане, я собі так жартував, щоб ви в книжку написали...

Він пристанув і завзято копав землю.

— Проз мене, пишіть, або й ні. Але мені так накипіло під серцем, що мушу перед кимсь виговоритися... Ви не раз бороните в суді таких як я, а може ще й гірших... Вам добре знати, що нашого брата злодія не раз доводить до того... Не раз би подумати над тим, хто тому винен? Чи він самий, чи ті богомольці, що його до того привели?... Ось я злодій, кримінальник, всі мене бояться, ніхто в хату не впустить, а в мене сумління таке чисте, як у малої дитини... Бо я ніколи бідного не скривдив, навпаки, я не одному бідоласі поміг, так мені боже здорвля дай...

Ви з мене може й посмієтесь, як з того цигана, що приловили його на крадіжці коняки, а він звинявся, що хотів через рів перескочити, а там паслася кобила, він на неї впав, а кобила налякалася і пігнала з ним до ліса... Послухайте моєї історії, а тоді самі скажіть, чи не правду я кажу...

Що мій бідній мамі було по тім робити? Сирота від усіх по-лишена...

Де їй було шукати права і правди? Вона пожалувалася перед господинею, а вона її ще й вилаяла... „ти сяка, така, заволоко, ти мені хлопця звела, він не з таких, я його гарно і побожно виховала“... Пожалувалася й перед господарем, а він лиш засміявся і каже: „ти повинна собі за честь вважати, що багацький син та ще й шляхтич з тобою заходився... з таким пудалом“.

А коли вже приходилося мамі родити, то багаті прогнали її з хати, і дали їй відчипного десятку. Пішла мама з плачем... прийдеться родити під плотом. На прощання ще її газдиня вилаяла: „ти, приблудо, хату-сь мені споганила, хлопця звела з богобійної дороги“...

Зібрала мама свою мізерію і пішла між бідноту. Змилювалася над нею якась стара повитуха, і там вона мене на світ привела. Бабуся радила мамі, щоб мене дала де-небудь на виховання, а сама пішла до жидів за мамку. Та мама і чути про це не хотіла, не хотіла зі мною розстатися і дати мене на чужі руки, де мені зробили б амінь. Бідувала за мною, як могла, горювала, та заробляла, сорому наїлася, а не дала мене з рук, і я виховався між телятами та поросятами у смороді та гною. Відтак, як я підріс, то пас жидівські гуси, опісля корови, а мама прала, пряла, ходила в поле жати... Усе село називало її бойчихою, а мене бойчуком.

Обоє ми були людськими попихачами. Мама була покірна, нікого не зачіпала, не сварилася, нікого не проклинала, молилась Богу і мене цього вчила. Я зносив терпеливо, кожному був радий послужити, кожному вступався з дороги... Ми з мамою дуже любилися... Таких приятелів других на світі не знайдеш...

Бог вислухав нашої молитви, і наша доля поправилася. Одному старому господареві померла жінка, дітей у нього не було. Отож він уговорив маму до себе в службу, щоб доглядала його мізерії. Старий добрий був чоловік, терпів на дихавицю, і ломило його по костях... Перший раз в житті було нам добре.

Я вже не пас жидівських коров, лише його дві корови і двоє телят. Мама доглядала усього мов свого власного... Мені справив нову одежину і я почував себе дуже щасливим.

Тоді захотілося мені печеного леду. Бачив я, як людські діти ходили до школи, і мені захотілося вчитися теж. Скільки разів я просив мами, щоб мене у школу повела, а вона сердешна усе своє, та саме: „куди тобі Степане, до школи! ти сирота, бідний, заробляй на кусок хліба, а науку полиши багатим“, і мама плаче, плаче...

Та я таки випросив, виблагав, що мама згодилася посилати мене зімою до школи. І наш старий господар згодився, не противився... „Чому не має йти, каже, хлопець цікавий, а знати письмо то йому в світі може пригодиться...“ „...Ну, піду до школи! Немає мені ні їди ні спання, ходжу як не по цім світі, а все про школу думаю.

Я мав п'ятнадцять крайцарів, які заробив собі у жида, пасучи його корову, решту добавила мама і попрохала жида, щоб купив в Самборі для мене букварець. Того дня, як жид поїхав до міста і мав купити книжку, я аж розболівся... боліла мені страшно голова, і я дріжав мов в пропасниці... Яка ця книжка буде?

У вечір привіз жид книжку. Вона була зверху червона, що аж за очі хапало, і в середині ще й фарбою смерділо, новісінька... Перший раз я оглядав її при світлі каганця. Трохи мені очі не повилазили, так хотів відгадати, що ті всі значки є, і як вони називаються? Обгорнув я книжку в платочок і поклав під голову... Довго мені не спалося... Я все про школу думав, а опісля вона мені снилася... В голові стукотіло мені молотом... На другий день мама вшила мені з полотна торбину таку, що влізалася книжка, тай ще кусок хліба і зубець часнику. Я аж горів з нетерплячки, коли то вже поведе мене мама в школу.

Мама прибрала мене чистенько, причесала мої кучері, взяла мене за руку і повела в школу... Я йдучи ступав гордовито, наче б який князь. Другі школярі стрічали нас з насмішками, а дехто крикнув за мною: „Бойчук“, та я на це не зважав, я теж буду таким школярем, як і ти. Який я був в тій хвилі щасливий!

Прийшли ми в школу. Мама привітала вчителя, а я стояв мов вкопаний, придивляючися цікаво до усього. В школі мов в улію гуде, бо наука ще не розпочалася.

— Прохаю ласки пана вчителя, каже мама, а голос у неї дріжить, прохаю і мого Степанка записати, хай би й воно вчилосся...

— Як його записати?

— Та вже ж Степан...

— А батько його як?

— Мама спаленіла уся, і сльози з очей канули... Од того й мені соромно стало, бо в цій хвилі в школі стало тихо мов маком посіяв. Школярі наставили вуха і вп'ялили в мене очі... мов шпильками мене колють... Хоч не дивлюся на них, а чую їхні колючі погляди на собі.

— Батька у його немає, прошептала мама. Я почув, як в неї небоги дух заперло.

— Так треба записати на вас, як ви називається?

— Марта Припонь.

— Так і запишемо... Ти, Степанку, сідай собі он там... а книжка в тебе є?

Як спитав про книжку, то я зараз не той став. Увесь мій сором кудись подівся. Я радів, що могу новою книжкою повеличатися, і зараз виняв її з торбини і показав вчителю.

Мама поцілувала вчителя в руку та просила, щоб вважав на сироту, і обіцяла за мою науку заплатити так, як і другі платять. Тоді були інші школи як тепер, і кожне платило за свою дитину вчителю окремо. Мама пішла додому, а я остався. Мені стало лячно самому. Була хвиля, що хотів утекти. Розпочалася наука молитвою. Опісля вчитель писав крейдою на таблиці, а ми це розпізнавали в книжці. Я розумів усе.

І ходив я до школи цілий тиждень... Я найкраще знав з усіх, і вчитель похвалив мене перед усіми.

Та я не міг не завважати, що школярі мене виминали. Коли я по за наукою зближився до якого гуртка, то вони зараз розходилися. Не гадаю, щоб це із заздрости, що я найкраще з них усіх знаю, лише то були гордощі. От мовляв ми шляхецькі багацькі діти, а ти бойчук та зайда, що й батька свого не має... Тоді і я став од них-сторонити. Вони бавляться, то що, а я сідаю на своє місце, та в книжку дивлюся. Тоді хлопці стали мені докучати. Шарпали за вуха, за волосся тягли, щипали мене та штуркали. Я зносив усе терпеливо. Аж раз оден збиточник хопив з-перед мене мою книжку. Я скочив за ним, щоб одібрати... Книжка пішла по руках і її подерли на шматки. Я бачив, як листки з моєї гарної книжки розліталися. Хлопці з страшним вереском рвали їх на куски... То вже не волосся й не вуха. Мене взяла страшна лють. Я став усіх кулачити і мов навіжений став розбивати моїм ворогам носи, що аж кров потекла. Я справді не знаю, що зі мною тоді сталося. Я нікого до тепер не вдарив. Мені плакати хотілося, як хлопці іноді відривали молодим горобчикам голівки.

На те ввійшов вчитель... Я заливаючися сльозами розказав вчителю, яку мені шкоду та кривду зробили збиточники.

— Мусите йому книжку відкупити, а за це я вас ще і покараю. Узав прута і вибив збиточників по черзі.

— Завтра щоб мені гроші принесли на нову книжку, а то ще бити буду. Я не міг вгамувати мого плачу... То була перша моя справа, яку мені по правді розсудили...

Вдома я розказав мамі, що мені приключилося...

— Сироті все так на світі буває, — каже мама та заплакала.

На другий день, замість принести гроші, прийшли батьки шляхтичі покараних синочків.

— Як воно так може бути, пане вчителю? Нашим шляхоцьким дітям носи порозбивав, а ви їх за це ще й покарали? Як воно? Через такого то свинопаса, щоб наші діти терпіли? То ми платимо на школу, а не він... Він тут не сміє бути... Або його собі держіть, і йдуть собі геть, а-ні, то проженіть його зараз. Про це ми вже на раді громадській поговоримо...

Вчитель виправдувався, та це нічого не допомогло. Вони стояли на тім або, або... Нічого було робити. Вчитель залежав од їх ласки.

По школі прикликав мене вчитель до себе, погладив по головці, таї каже:

— Ти чув, Степанку, що тут говорилося... Не можна тобі більше тут показуватися, бо нас обидвох проженуть... Жаль мені тебе, хлоп-

чино, та я не можу тобі нічого допомогти... Будь, дитино, добрим і прости своїм ворогам...

Я чув, як мені кров вдарила до голови, в ухах зашуміло, в очах стали скакати іскорки, і я сливе не впав, так мені голова закрутилася.

Я вийшов зі школи мов запаморочений, йду й мені здається, що мої ноги в землю грязнуть... Зайшов в тісну вулицю, а тоді з усіх боків наскочили на мене ті самі збиточники та давай мене бити. Здорово мене вибили, а я навіть не оборонявся. Мене інше горе побило не так. Я мов той мученик приймав удари і глумлення та лайку, я навіть не скрикнув. Те, що мене стрінуло в школі, боліло мені дужче, як ті побої. Прийшов додому подряпаний до крові і з синяками на тілі. Не був в силі словечка промовити. Мама йно руками сплеснула. Вона плакала, обвиваючи мої рани... Я не міг слова промовити.

Все скінчилося. Моя гарненька червона книжка пошарпана на кусочки, зі школи прогнали та ще й вибили...

Я з того занедужав. Лежав в гарячці і говорив з дуру. З того дізналася мама про все... Вона пішла до вчителя і дізналася решти. Вчитель радив піти до префекта і пожалуватися. Та з того нічого не вийшло. Префект сказав мамі таку рачію: „Якого чорта полізла з бахуром між шляхоцькі діти в школу? тепер маєш, що тобі відхочеться філософії“. Так розсудили багаті мою справу.

З весною пігнав я коров пасти. Тепер мені була лиха година... Пастушки стали тепер ще більше глумитися наді мною. Прозивали мене філософом. На мою науку поклав я хрестик. Мені тоді й не снилося, що навчуся письма аж в криміналі... Ті глумлення дратували мене, наче б мені хто незагоєну рану ножом дряпав.

Жалувався я перед мамою, а вона мені все: пам'ятай сину, що сирота ніде в світі правди не найде... терпи, тай годі“.

І я терпів, страшно терпів...

Одного дня я побачив, як шляхоцькі хлопці били прутами гусята. Стара гуска кричала, гусак скакав та кусав, поки не дістав прутом по голові аж впав, а вони били тай били. На вулиці не було нікого.

Тоді я став на них сварити, хоч і не знав, чиї то гусята.

— Що ви робите, шибеники, я все скажу.

Тоді вони повтікали, полишаючи побитих гусенят на вулиці... Я пігнав корови додому.

Аж приходить за мною громадський поліцай, префект прислав, щоб зараз іти до канцелярії...

Я гадав, що буду свідкувати за ці гусята, тай кажу мамі, як воно було. Але мама боялася чого іншого і таки не пустила мене самого. Приходимо, а префект каже:

— Ти, драбуго, ти будеш людські гусята побивати?

Я забув язика в роті. Дивлюсь, а ці ледарі, що били гусята, стоять собі в канцелярії, та лиш підсміхуються.

— Я гусят не бив, кажу крізь сльози, то вони били...

— Не правда, закричали тамті, ти сам їх побив...

— То ти будеш ще на шляхоцькі діти набріхувати? — каже сердито префект — шельмо! дай йому зараз пятнайцять різок, каже до поліцай...

Тоді вступилася за мною мама:

— То вони брешуть, він не винен, не дам моєї дитини катувати, не дам...

— А диви! І ця заволока має тут щось пащекувати, і уряд зобиджати? Йй в першу чергу вліпити десять різок, щоб попам'ятала...

Поліцай з асесорами хопили маму, простерли на лавці і били тим прутом, що для мене був призначений... Мама пручалася, плакала, кричала, просилася, та нічого не допомогло. А мені за кожним ударом наче б серце ножом різав... Я рвався рятувати маму, та мене держав оден за руку мов кліщами, я навіть не міг його вкусити...

Мама обімліла і впала з лави на землю. Її зливали водою...

При цих словах Припоневі задрижав голос. Пристанув в роботі і обтер сльозу рукавом арештантської сорочки.

— Потім поклали й мене на лавку. Я кричав, що сили... Та зараз по першій ударі, коли прут вривався в моє молоде тіло, сталося щось нежданого.

До канцелярії влетів задиханий старий шляхтич.

— Не бий, крикнув, і хопив поліцай за руку — хлопець нічого не винен. Я стояв в садку за яблінкою і бачив, як ті драбуги ганяли за гусятами, а хлопець кричав на них... і заки я в справу вмішався, вони повтікали: Де ті драбуги?

А тих драбугів вже не було.

— Пане префекте, каже далі — чи ви маєте бога в серцю? Як можна так сироту кривдити, не розібравши справи як слід, фе! Жінку скатували, і хлопця хотіли теж... фе, встидайтеся...

— Хто ж це знав? звинявся префект: тамті посвідкували, і я присудив...

— Тепер тамтих прикажіть випарити, кричав старий.

— Не можу цього зробити, бо то шляхоцькі діти і можуть їхні батьки заплатити шкоду...

— За брехню, за брехню їх покарайте, кричав старий аж задихався...

— Не можу, хай їх батьки покарають, не я...

А то були префектові свояки...

— Ще раз кажу, фе! ганьба! Просіть Бога, щоб вам вибачив той гріх і не карав вас на ваших дітях... ганьба! фе!

Старий вийшов і луснув зіпересердя дверми.

За той час мама очуняла. Збита до крови, зіллята водою, з розкудовченим волоссям підвелася з землі, стогнучи, взяла мене за руку і ми поволоклися додому. Мама плакала. Але вона не голосила, як це сільські баби роблять... Плакала тихо, а сльози лились горохом. Та кожна сльоза пекла мене мов розтоплене олово... і я плакав теж. Мене палила та кривда та несправедливість, яку нам багачі заподіяли...

Прийшли ми додому і мама збиралася йти до суду. Але наш господар одраджував.

— Підеш, небого, то гніздо шершенів порушиш... вони тобі цього не вибачать, хоч із села втікай...

Відлежала мама цілий тиждень... Не то, що її збили, та ще й добре пом'яли, поки поклали на лаву.

Я ходив мов запаморочений. Мама було мені невимовно жаль, бо я її дуже любив. Усе, що я тоді почув од префекта, вбилося клином у мій мозок.

Я пізнав, що лиш у кого є багаті батьки, може добре й безпечно жити.

А знову бідним немає що їсти тай ще напасть на гладкій дорозі чепиться.

Але правда повинна бути для усіх однакова, так для багатців, як і для бідних, бо правди за гроші не продають, як буханець хліба. Мене й маму вибили ні за що, а вже як треба вибити багачьких синів, хоч би вони й заслужили на це, то вже не можна, бо вони мають чим викупитися!

Це мене пекло та боліло ще більше тому, що я був безсильний за свою кривду постояти...

Мама говорила мені нераз, хто є мій батько. Я його добре знав... Фі, фі багач на все село... Вженився з багачкою, у них діти мов панята, а я пастушок чужого скота. Мені мама наказувала виминати його... Та мені прийшло на гадку, що він мені допоможе, упом'янетесь, та постоїть за мною.

Мама мені говорила, що я його кров. Чому ж не поспробувати? Я загадав пожалуватися перед ним на це, як мене скривдили. Так вибачити не можна.

Пішов би й сам до суду, та не знаю, куди...

Пішов я до тата. Приходжу у двір, роздивляюся, усюди гарненько і чисто.

Він порався коло плуга під остріжком. Приступаю і хочу поцілувати йому руку. Він як мене пізнав, то наче б свій смертельний гріх побачив. Почервонів мов буряк... шарпнув руку, та як крикне: Марш! не смій мені порога переступити...

Я страшно налякався, аж задеревів, що не міг з місця рушитися. А він верещить, аж запінився: марш тай марш! А бачу, що боїться до мене, дітвака, приступити. А далі свиснув на собаку і затравив мене. Аж тоді я стямився і став утікати... Собака хопила мене за ногу, та болючо вкусила. Я впав на землю. А він нелюд прикликав наймита, і приказав мене перекинути через пліт. Та наймит мав більше серця, як він. Усе село знало, чий я син. Наймит взяв мене обережно на руки і переніс за перелаз на вулицю і каже: „не приходи сюди більше, небоже, бо він може тебе вбити“...

Я прийшов додому заплаканий з собачою раною на нозі, а ще з більшою раною в серці на рідного батька. Мама підвелася з постели. Я їй все розповів, я дуже жалував, що її не послухав.

— Побий його господи! Свою дитину собакою затравив...

З того часу настала в мені велика переміна. Досі я зносив все терпеливо. Мені здавалося, що так мусить бути, щоб багаті над нами панували, а ми повинні їм покірно служити аж до смерті... Тепер моя душа збунтувалася. Треба себе боронити, а коли ніде нам права шукати, так зробимо самі собі право. Лише я не вирішився ще, як це зробити.

Моя нога загоїлася, і я пішов пасти корови. Одного разу дивлюся, йде мій батько вулицею. Я хотів його виминути і поскочив на бік, та

за плотом сховався, поки не перейде. Та в тій хвили, хтось кинув на нього грудкою землі. А він прямо до мене. Я на втікача. Він розлютився і став за мною гонити, аж мене піймав. Ах, бив мене бив! ти, каже, будеш за мною каменями кидати? Я не міг слова промовити, так налякався. Вибив мене, викулакував і кинув у бур'ян. Я сливе підвівся, сливе зайшов до хати. Мамі я нічого й не говорив, бо й так вона мені нічого не допоможе, а лише журитися буде та плакати.

Я сам собі поможу. Я загадав батька підпалити. З побоїв я вилизався не задовго. Моя думка вертілася мені в голові. Я лиш вагався, щоб на тім другі невинні люди не потерпіли. Треба виждати такої днини як не буде вітру. Я бачив раз пожар в селі, і люди говорили, що велике щастя, що не було вітру. Та ще треба подождати до осені, коли хліб з поля звезе, хай би цілком пішов з димом, та у людей кусок хліба жебрав. Як палити, то палити...

За той час я втікав від людей мов дикий. Мені здавалося, що хто на мене погляне, то відгадає мою думку і мене зрадить. Але при тім я нічим не зрадився і робив свою роботу як усе.

Прийшла осінь, і я вижидав такої темної спокійної без вітру ночі. І я діждався. На дворі було темно й тихо. Тепер пора. Я знав, що мене вб'ють, як при тому піймають, та я того не боявся, лише мами було мені жаль.

Того вечера я весь час пересидів біля мами. Я тулився до неї, обнімав, а вона гладила мене по голівці та пестила. Серце мені говорило, що це у-останнє... Мені зробилося невимовно жаль, і я став вагатися. Вже хотів мамі признатися у своєму замислі. Та ні. Мама певно б мене не пустила, а я мусів так зробити. Перед моїми очима пересувалися всі злидні і зневаги та кривди. Я бачив, як мою книжку багацькі діти дерли, я бачив, як мою маму клали на лаві та били... все, все. А те все через мого батька багача, бо коли б він її до того не привів, було б того всього не було...

— Иди вже, дитино, спати, каже мама, і поцілувала мене сердечно в голову. То був останній поцілуй на мій голіві...

Припоя пристанув і важко задумався... Я помітив оп'ять сльозу на його обличчю. Відтак він махнув рукою і говорив далі.

— Думаєте, може, що мене тоді моє сумління остерігало, щоб цього не робити? Ні, мене перло до того, на що я зважився. Я мусів зробити собі сам право, коли у людей не міг його знайти. Навіть тепер я того не жалую.

Як вже усі позасипляли, я зліз потихоньки з моєї лежанки і вийшов з хати. Знаєте, пане, коли я пізніше вибірався красти, то нерозумно мені серце забилося з тривоги. А тоді я йшов як до буденної роботи. Йшов запалити батька, бо на нім треба було мені помститися в першу чергу.

Пішов я городами, поки не закрався під батькову стодолу. У мене було клоччя й сірники. Я шарнув, підпалив клоччя і встроїв під стріху та чекав, поки не розгориться. Того було мені мало, і підпалив так само у другому місці. Пішов би ще й під хату та під-станю, але боявся собаки. По тім я скочив у бур'ян і пішов нишком по під плоти городами, став серед села під вербою і дивлюся. Горить гарно. Полум'я йде в гору мов свічка. Вже вогонь і на хату перекинувся, поки люди посхапувалися.

Настав рейвах. Вартові вдарили у дзвони, а я собі нічого. Стою під вербою і дивлюся, бо мене ніхто не бачить. Стояв я так з годину, потім уличками закрався до хати, де всі спали і дзвонів не чули, отворив потихоньки двері, зайшов на лежанку і заснув...

Аж тут над раном чую перед хатою крик. Я прокинувся й відразу пригадав собі, що то певно прийшли по мене. Дивлюся, стоїть гурток людей, а з ними шандар. Всі кричать: „давайте його сюди, того бойчука клятого, ми їм тут зробимо празник. Я знав, що мене вб'ють, але від того не було мені лячно, я боявся лише, щоб моєї мами не чіпали.

Шандар узяв мене за руку.

— Ти підпалив? питає.

Я міг не признатися, бо мене ніхто не бачив. Та я погадав собі так: хай мій тато знає, що то я підпалив за мою кривду.

— Я — кажу.

— Хто тебе до того підмовив?

— Ніхто не намовив, хіба моя кривда. Він мені батько, а він мене травив собакою і без причини мене бив.

— Може тебе до того мама намовила?

— Мама? Коли б я був мамі це сказав, була б мене певно не пустила.

Вона мені все наказувала, щоб я нікому не спротивлявся, бо я бідний, а вони всі багаті.

Мені дивно стало, як можуть люди мою маму про це підозрівати.

Люди кинулися на мене, та шандар мене не дав.

— Ні, панове, каже, йому не може волос з голови пропасти, я за нього відповідаю, я його до суду поведу...

І повів мене, і я не мав спромоги з мамою попрощатися, бо її тоді не було вдома. Виходимо за село. Так гарно сонце зійшло, небо таке погідне, ні одної хмаринки. Павутиння стелється по стерні білими пасмами мов пряжа. Люди женуть товар попасти і придиляються до мене. Мені так весело на серці. Я й забув, куди мене ведуть.

На дорозі, за селом, каже до мене шандар:

— Тебе закую в ланцюшки, бо ти мені втечеш...

Дивлюсь йому весело у вічі і кажу:

— Ні, пане, я не втечу, куди ж мені втікати? Верну до села, то мене шляхтичі вб'ють певно.

Став мене шандар ще раз випитувати, як воно було, і я розказав йому усе до чиста. Зараз при першій коршмі купив мені шандар молока і жидівський колач, бо я справді був голодний.

Мене стали в суді судити. То була моя перша розправа. Страх як на мене насадив прокурор. Він ворожив мені, що я буду дуже небезпечним чоловіком, коли я ще такий малий, а вже знаю, що таке помста — бо в суді я розказав усе до чиста, і з паперів громадських таке вчитали, що моя мама вказувала, хто мій батько. Ну, він трохи вгадав, який я буду, але не сказав ні словечком про це, що мене до такого привело?

Мені дали лиш два місяці арешту, бо я тоді ще не мав чотирнадцять років віку.

Посадили мене в казні (камера) з старими злодіями. Вони спершу знущалися наді мною, а опісля дали мені спокій. Я їм послугував, був веселий і дотепний. Вони пізнавши мене зачали мене вчити свого ремесла.

— Тобі, каже, неминуче коні красти. Таким, як ти, немає що робити між тими „порядними“ людьми, тобі місце між нами, дійдеш до великого, і не буде тобі кривди...

Я мусив показувати, що мені це подобається, хоч це мене гидило. На таке ремесло, як красти, не було у мене охоти. Та я не смів того сказати, щоб часом не побили. Підпалив я, бо мені зробили кривду, але чужого я не рушу, бо мама все мене навчала, що це гріх. І я укладав собі, що як вийду з арешту, то підемо з мамою геть з того багацького села. Станемо на службу у якого пана на фільварку, і будемо там враз з мамою мешкати. Буду служити за пастуха, опісля за парубка, а коли я вже вийду з війська, то вже буду вдержувати маму при собі до смерти. Може дороблюся, та яку хатину собі куплю. Більше я собі нічого не бажав і радів тою думкою як найбільшим щастям.

Так я собі укладав, а воно не так склалося...

До двох місяців мене випустили. Вже зима була. Я в легкій одежині, в якій привели мене восени, не мав грошика за душею, а кусок арештантського хліба я вже з'їв. Такий я голодний мов собака. Вертаю прямо до мами. Але днем небезпечно. мені йти і я підіждав, аж смерклося. Перш за все, хоч спішно мені було до мами я хотів налюбуватися згарищем могого батенька. Я радів, що й він тепер мерзне, а може і голодний... Та ба! Багачеві і дитину чорт заколише! Дивлюсь, а на тім місці стоїть нова хата, краща старої. Так само станя та стодола. Це мене дуже вразило. Даремна моя робота була, даремно я два місяці сидів у тюрмі. Та рахунок між нами ще не скінчений, він мусить прийти до дідівської торби так як я тепер... Пішов я до мами. Застукав до дверей. Якась стара бабуса відчинила двері. Мене зараз тьохнуло в серце якесь болюче прочуття...

Вийшов я в хату. Бабуса засвітила каганець. Старий лежав на постели, мами не було. Я привітався і поцілував старого в руку.

— То ти, Степане?

— Та я, а де ж мама?

— Вже її не побачиш, каже старий, вже тиждень, як її поховали... з туги вмерла, тай з того, ще не дали її багачі селом перейти, тай префект погрожував, що її з села проженуть, бо вона нетутешня...

Мене мов обухом по голові вдарив. Я став страшенно плакати...

Бабуса дала мені їсти...

— Покажете мені завтра, дідусю, де моя мама похована?

— Її могила направо від хреста Петра Кульчицького, прямо під самим плотом. Я з тобою не піду, бо я нездужаю, костей не зберу... Але тобі теж, небоже, небезпечно, щоб тебе в селі побачили. Шляхта відгрожується, що тебе вб'ють, як лише в селі покажешся. Кажуть, що кара на два місяці то не є кара...

Я поклався спати на лаві, на тій самій, де упоследнє мене покійна мама поцілувала... Плакав я ще довго, поки мене сон зломив і я заснув. Як лиш засіріло на світі, я встав з лежанки, дідусь ще спав, і я не хотів його будити. Вийшов я потихоньки і подався на кладовище

Там було повно снігу, але знайшов зараз хрест Петра Кульчицького. От тут десь лежить те, що я найбільше любив. Пішов я на право від хреста і припав до якоїсь замерзлої могилки. Чи то була могила мами, не знаю, але вона певно почула мій плач... Чого ми так терпимо, мамо? Чого, чого? Через людей звірів, буцім то християн, а як їм далеко до того, у них хто не багач, то собака, яку можна копати та бити до сходу. Можна жити з її праці... Тепер мені приходило на думку ще де небудь скритися, хоч би в лісі, вночі зайти непомітно до села і підпалити батенька знову. Мене взяло таке завзяття, що певно був би це зробив, тільки що в мене не було ні сірників, ні клоччя. Та він мене не втече, подумав я собі, а коли краще розживеться, то буде для нього болючіше. Я махнув рукою і пішов у світ. Нічого мені було тут робити.

Йшов я від села до села по жебранім хлібі. Було й таке, що мене гонили з хати мов неробу, дармоїда, волокиту. Та я був би де небудь наймився, та хто мене прийме? Яка тепер робота на селі? Я мерз, голодував, ночував не раз під скиртою сіна в полі, аж по якимсь часі стрінув я сліпого діда з лірою, що плівся додому, а по дорозі втік од нього вожатий. Пристав я до нього, а він мене нагодував хлібом.

Чого я у тій моїй мандрівці, поки не стрінув діда навчився, то брехати. До того часу я говорив все правду. Мама мені все говорила, що все треба правду казати, щоб не знать що. Тепер я мусів брехати. Питають мене, звідкіля я, куди йду? Ну, скажу я, підпалив і вертаю з криміналу, то мене собаками затравлять, і певно з голоду здохну. Красти я ще тоді не міг зважитися. Тож треба було брехати, щоб кусок хліба вижебрати. Я видумував такі всілякі історії, що опісля в них сам повірив, так я вмів складно розказувати. Я все мав грижу сумління, що душа моєї мами на мене сердиться, але годі було інакше робити. Пішли ми з дідом до Гошова. То, знаєте, резиденція усіх дідів лірників. Там мій хазяїн мав свою хатину. Там перечекали ми до весни. А з весною у дідів велика робота. Пішли ми по храмах, чудовних місцях, по кальваріях. Куди я не ходив, чого я не надивився! Мені у діда було добре, бо заробляють чимало і добре їдять, але мені навкучилася така волокита, таке циганське життя, погань і ті воші, що моє тіло гризли. У мами я все мав чисту сорочку. А як діди п'ють! тільки я не хотів пити, бо покійниця мама все мене навчала, що горілка ніколи до доброго не доведе.

Я покинув діда і пішов за наймита до одного багача дука. Господар був не злий чоловік, але його жіночка, а ще більше синочок одинак, то таке зіллячко, що здалеку пахне. Служила там наймичка дівчина рівного зі мною віку. Я помітив, що синок мого хазяїна на неї узявся, і я вирішив пильнувати її. Я пам'ятав, як з моєю мамою було і вважав своїм обов'язком не дати її скривдити. І одного разу я підслухав, як той її негодай піймав в stodoli, і давай підмовляти на лихе. Вона сердешна просить, ви, каже, багачий син, а я сирота, ви мене опозорите, а опісля мене зі служби проженуть, і де я тоді дінуся. Я так заслухався, що мені привиділось, що моя мама перед шляхетським паничем випрошується. І справді такий самий мав бути кінець, бо я чув, як він перевернув її на соломі і заткав губи. Тоді я вийшов до stodoli в саму пору.

— Не гріх тобі, ледаре, кажу, бідну сироту кривдити? ти і так з нею не оженишся.

А панич схопився з землі, тай до мене.

— Тобі зась, каже, чого тут носа соваеш? і луснув мене по пиці.

Мене взяла злість. Ех! як люну його по морді, як не піймаю за боже пошиття, тай кулаком... Тоді він прямо до мамунці на скаргу на мене. Як мамуня побачила покрівавлену пику свого синочка, то такого наробила вереску, що Господи. Я думаю собі: чи йти мені на вечеру в хату, чи ні? Таки піду. Говорив ти своє, а я своє скажу, а тоді побачимо, чия візьме... Прийшов я до хати. Вже й газда є, а газдиня до мене присікається мов собака. Я розказав своє... Якось трохи замовкла і ми повечеряли. Але за ніч таки порадилися газди між собою, і мене зі служби прогнали. Мене старий розщитав і таки обірвав мені дещо з моєї плати буцім то тому, що я не добув року...

Ех багачі, багачі! одним ви всі миром мазані.

Забрав я свої статки і пішов з села. Мене та бідна дівчина вивела за ворота і заплакала на прощання... Я її остерігав, щоб виминала його і ніколи не оставала з ним на самоті.

Вже мені на язиці було сказати, що і з моєю мамою таке трапилось, але здержав слово на язиці і не сказав нічого.

Став дощ накрапати, а я не зважаю і мандрую далі. Десь би мені переночувати. Здибав я під лісом якусь коршмину, гадаю вступити тут, бо голод я почував. Я нагадав, що в таких коршмах далеко від села злодії та розбишаки криються. Мені стало смішно, чого від розбишак боятися? хіба ж у мене що є? Входжу і кажу до жида, щоб дав мені дечого поїсти. А він зараз:

— Гроші в тебе є?

— А тобі на діявола моїх грошей, хіба у тебе їх немає? який же ти був би жид, щоб грошей у тебе не було? Так я собі жартую з нього.

— Задармо в мене нічого немає, йди собі до чорта.

Я став злий, бо в животі аж корчить.

— Я не гадаю наперед платити, як не бачу за що, — і бренькнув в кишені грішми. Дивлюся я, а за столом сидить кількоро людей обірванців. „Еге ж думаю, це певно якісь такі, котрих багачі бояться. Сів я при столі теж і жду, поки жидівка не принесе мені їсти. Оден з тих починає до мене цікаво придивлятися... Якийсь знайомий, думаю собі, десь я його бачив, і придивляюся до нього теж.

— А ти, Степане, куди? питає мене відразу...

— Еге ж! то ти певно Максим будеш, чи так!

То був оден з тих, що я з ними сидів в Самборі під млином...

Я таки зрадів, що знайшов знайомого, тай розповів йому усе до чиста з того часу, як я вийшов з криміналу. За той час принесла мені жидівка їсти і я їв тай розказував.

— Ну, у діда, то ще пів біди, каже, але чого ти дурний між багачів пхався? мало тобі їх було?

— Навкучилося волочитися...

— Дурний ти, приставай до нас, заживемо весело... Багачів доволі на світі, а коней ще більше — ну, жиде, чого так довго даєш на себе ждати? давай зараз хлопцеві чарку горілки!

Зараз станула переді мною горілка, хліб, масло, сир, а Максим добавив ще й ковбасу.

Мені геть запаморочило голову, бо я горілки ніколи не пив...

— Лягай на поді спати, виспись добре, а завтра вечером до роботи, ти проворний і меткий хлопець і з тебе буде добрий коновід.

Поліз я на вижку у сіно і заснув мов мертвий...

Збудили мене перед заходом сонця і Максим з'яв мені холодної води на голову. Од того мені прояснилося в голові і перестала мене голова боліти. Максим з своїми кумпанами повів мене до лісу і тут сказав, що і як мені робити. Він пояснив мені, як то добре коні красти, лиш треба бути проворним і тверезим при роботі. Тої ночі повели мене на пробу до панського двора. Я трішки лякався, а не так лякався, як мені було соромно, що на таке пускаюся. Але Максим не переставав мене уговорювати та приговорювати, та нагадувати ті кривди, яких я дізнав од багачів. Переконавав мене, що це нічого злого, що не дамо багачам надто потовстіти. З голоду вони не поздишуть, так як бідні люде здихають... Розумний з біса той Максим, всі штуки злодійські знав добре... У тім дворі були собаки, і ми чули, як вони бігали по дворі і гавкали. Та Максим знайшов на них спосіб. Як ми йшли сюда, зайшли на громадське стервиско і викопали здохлу конячку. Максим випоров із неї тельбухи, і хоч вони вже смерділи, забрав їх з собою. Ті тельбухи кинув він між собак. Собаки зараз замовкли, стали над ними рватися і заволокли геть далеко. Тоді я переліз через пліт і відчинив ворота. Війшли всі на подвір'я, та зараз до стані. Вона була закладена півперечним дрючком і замкнена на колодку. Максим витяг скобель мов порошок, і ми пішли між коні... Ми тоді вивели дев'ятеро панських коней мов золото... Вивели за ворота, я замкнув ворота і знову переліз через пліт. Мене підсадили на коня. Де тоді була двірська служба, не знаю... Либонь, що гарячо було їм спати у стані, і пішли де-небудь у холодок спати, а усе оставили на псів. Мусів їм пан рано гарненько за це подякувати...

— Держись добре гриви, каже Максим, бо як впадеш, то битиму.

Ми поцвалували і гнали так аж до рана. Тепер ми були в лісі. Завели коней в гущавину, поприв'язували, а самі пішли подальше, та лягли спати. Мені така робота подобалася. Колись то я поведу їх до мого батенька у гості... В мені прокинулася охота помсти і я аж повеселішав од такої думки...

— Ти ще дуже не радій, каже Максим, бо сьогоднішня робота лише до половини зроблена. Як завтра коней ніхто не найде, то вони вже наші.

— А що ж коням може статися, хіба їх вовки поїдять, питаю.

— Можуть їх знайти за слідом і заберуть...

Ми випили горілки і поїли, що було в торбині, та полягали спати. Вечером пішли ми до коней. Вони, сердеги, з голоду усі гіляки пообгризали. Ми їх попасли на якомусь панському лані, напоїли, тай в дорогу. Заїхали ми горами аж на Венгри, Максим мав там своїх „блятів“ жидів, і зараз продав. Добре ми заробили і по правді поділилися. З Венгрів ми не вернули з порожніми руками, і знову повезло в дворі вкрасти. Тоді я впився перший раз вином...

А тому, то вже йшло мені, як по маслі... одна робота за другою, я до того привик і вложився, бо справді під рукою Максима можна було багато навчитися...

А де ж той твій славний вчитель? — питаю я, що досі йому ні словечком не перебивав.

— Досиджує свого в Станиславові, як раз за рік од нині вийде...

— Ти не гадаєш покинути те погане ремесло? питаю я...

— Воно зовсім не погане, а таке, як кожне інше ремесло...

А хіба воно краще людей розпоювати шинкарем і з найбіднішого тягти грошики? Або позичати грошей бідакам в скрутний час на великий процент, або використовувати бідноту за малу плату при важкій роботі і жити її соками і кров'ю? Тільки, що така крадіж іде багачам на пожиток, а в мойому ремеслі їм іде на шкоду. Тому вони так на нас голюкають мов на вовків... Ну, скажіть, чи не правду я кажу?... Та ви підождіть, я ще всього не договорив...

Гуляв я по світу, попався кілька разів, посидів... ну, воно у кожному інтересі так буває, що зарібок і втрата йде на переміну, чергуються. Дався я в знаки й мойому татунцеві дорогому... Два рази вивів я у нього коней, а добрі він коні мав, раз розбив комору і забрав своє придане, себ то посаг, та ще раз підпалив... Я не маю звичаю підпалювати, бо яка з цього користь, що піде з димом те, за що можна гроші взяти? Але тут було інше діло: я хотів і мушу довести до того, що він піде між старців, і його діти будуть такими дідами, як і я. Чом ми не маємо бути рівними, як ми діти одного батька? А що найважніше, що мене ні разу не зловили у таточка...

Припонь став гатити сокирою корінь старої деревини, наче б рубав справді ненависного батька...

— Ну, кажу, ти з батьком маєш свої порахунки, що тебе справді скривдив, кажу я, та що тобі другі люди винні?

— Хіба пан не чули, що я розказував? Що було б сьогодні з мене, коли б були не кидали мені колод перед ноги. Я був би підучився чогось при війську, а не в криміналі, був би десь служив, був би вже нився, маму при собі держав та відплатився їй за те, що вона для мене нагорювалася, вона була б мені дітей няньчила, і більше до щастя мені не було б треба. Я був би чужої стебелини не рушив... А так я попалив за собою усі мости і мені вороття немає... А хто мене до того довів — чи не багачі, не те якесь кляте через них видумане право, що діти одного батька не мають бути рівні, що одні панята, а другі байструки під пліт... А що я злого тим другим зробив, за що мене гонили, мов скажену собаку і кривдили мене всі, і що я їм злого зробив? Хіба ж я не чоловік і не маю права на життя, як і вони? Вони позавидували мені світла й науки, і я мусив аж в криміналі навчитися того, чого був би навчився в школі між дітьми... О! я там багато дечого навчився... знаю читати та писати, рахувати, навчився столярку робити...

При тих словах, що в його голосі виглядало на іронію, він заспокоївся, а то говорив ті жалоби таким якимсь ніжним голосом, наче б справді мала дитина, або вдарена собака жалувалася, що їй кривду зробили.

— За це, що мене багачі на таку добру дорогу справили, треба їм оддячитися...

— То будеш у криміналі гнити все?

— Чого ж все? Раз не вдасться, а п'ять разів вдасться. Для нас, злодіїв, кримінал то так, як для хлібороба градобиття... Що року град не б'є...

— Прийде час, що і в тобі озветься сумління... кажу я.

— Мое сумління не спить, я бідних не кривджу. Повірте мені, що я раз одному конокрадові ребро зломив за це, що бідному мужикові вкрав пару конят... Мусив їх другої ночі сам відвести, бо загрозив, що вб'ю, що скличу наш злодійський трибунал, а він страшніший, як той цісарський. У нас немає іншої кари, як смерть, або каліцтво... Той шельма не мав сумління, бо у того мужика було усього три морги земельки і аж п'ятеро діток... Я лише багачам боків пристругую, щоб надто не грубіли та не подушилися салом своїм...

— Та жарт на бік, але скажіть мені, скажіть по правді, хто тому винен, що я став тим, чим я тепер є?

Припонь, не чекаючи відповіді од мене, заперся з усієї сили, і повалив на землю викорчувану черешню...

Я не знав, як йому відповісти...

М. САЙКО

*
* *

Що-дня з-за школи сонце сходить:
стриб-стриб д'горі, д'горі,
ковзнеться з розбігу на сходах,
морга крізь шиби дітвораі.

А дітвора гризе комплекса,—
шука, де стане Дніпрельстан...
(— Диви, диви: поліз Олекса
із України на Кубань!..)

„Шляхи сполучення“ (назвали)
й помандрували повз район
по залізничим магістралям
на грізний західний кордон.

А там і Польща і „бояри“
кують мечі на Радсоюз...

„Як підростем — у морду вдарим
всіх ворогів!“ (Це — карапуз)

А сонце струже в шибах коми
й лукаво-радо дітвораі:
ростить, майбутні военкоми,
підносять край д'горі д'горі!..

О. КУНДЗИЧ

ГПС

1.

„Сашенька Прощай я застрілюся Приїдь Візьми мої папери Лавр“. Коли я одержав із Києва цю телеграму, — в мене було таке почуття, наче мені дали в руки дорогоцінну, прозору вазу і пішли від мене, і я не можу поставити прекрасного посуду на землю і піти, і нікому віддати.

Лаврик, звичайно, жартує! Це його черговий вибрик! Чудний, бентежний Лавр! Ткнув мені в руки своє життя, — бо я не знаю, чи не проткне він собі справді голови кулею, чи не надумав чогось такого, — і я мушу їхати, я не можу не їхати, а він там мабуть сидить над своїми фоліантами та з дівчатами бавиться! Подлий товаришок!

2.

Стою коло вікна, спершись ліктями на раму. Часто палю, вітер хватає дим, несе понад потяг і розпускає в повітрі. Теплі поля плывуть поважно понад потяг — поля навіть понад потяг плывуть поважно, — виколосює жито зелене. Май.

Мені в щокі дихає, раз - за - разом одригаючи, якийсь громадянин. Не обертаючись, запитую, скільки ще верст. Почуваю, що сусіда тягне цигарку, скривляється, пускає дим коло мого вуха, думає. Мені досадно... Скільки верст? Коли прибудемо? Коли я побачу Лаврика?

— До Києва?... кгу!.. ще буде... уг - гу! — відкашлюється — 280 ще буде.

Верста за верстою — 280. Тоді на трамвай. Тоді до нього...

Лаврик! Лаврик! Підвіяний вічним непокоєм!

Бувають такі товариші — ви знайомитесь, коли вам 15. Ви шукали товариша, щоб з ним можна було розв'язувати світові проблеми і находите такого. Тепер ви маєте з ким сперечатись, кому викладати свої по юнацькому запальні ідеї. Потім ви обидва закохуетесь в одну дівчину і вдвох — бо дівчата в 15 літ ще не виходять на побачення — вдвох проводите ночі, блукаючи по морозних блискучих стежечках... Вдвох ви розмовляєте, мрієте і врешті закохуетесь один в одного.

В мене з Лавром так було.

Нас ще зблизило те, що обидва ми писали твори, обидва вступали в комсомол, обидва закинули писати, захоплюючись роботою, і потім знову почали. Я став друкувати, а талановитий Лаврик чогось мовчав, писав свої надхнені нотатки, свої глибокі романтичні мініатюри. Він поступив у ВУЗ, а я почав робити заврайсельбудом і політосвітом райкому.

Так розійшлись наші дороги.

Вторішнього літа він приїхав у господарство свого старого батька, дикого, волохатого, підсліпуватого фельдшера в моїм районі. Тому ми мали змогу часто зустрічатись. Того ж літа в серпні я його бачив в-останнє і тільки таким запам'ятав (бо отой труп з розламаним черепом коло лівого вуха і з гострим носом без хорошої руської шевелюри мені так і не зв'язався з образом Лаврика): рухливі тонкі рисочки коло губ свідчать про нервовість, запал, очі якісь бліді, сині не до лица йому і тому — звертають на себе увагу. Кучма над білим з хоровитими плямами лобом наче важить, прихилиє донизу голову, занадто буйна, вона створює вражіння апропорції, не по розмірах обличчя і вона теж наче не до лица Лаврикові. Іде він і шию якось вигне наперед — думає. Сам досить красивий — він справляє вражіння чогось не цілого, незгармонованості окремих рис між собою, якихось психологічних суперечностей.

Таким він був справді.

Робив все, що міг, і де його вистачало. Захоплювався, хватався, а іноді було отак:

Приходжу в неділю рано. Він сидить на турніку одітий в трусах і сітці, звисивши голі руки й ноги. Вітаюсь. Він кивне головою і мовчить, потім зіскакує, сідає на траву й каже:

— Саша, дай закурити — це перше, друге — мені скучно, третє — я поступлю до школи літунів.

Він спирається ліктем на траву, припалює і швидко говорить, то скороговоркою, то довго плутаючись у словах.

— Ти подумай, Сашко, робота моя одноманітна, як заповоліла нива, а тож літати, літати високо скрізь, а потім війна... війна... ну... скажем з Польщею і тебе розірве в повітрі над землею. Твоя доля — це доля аероплана... ти розумієш, — ти частина машини — з її смертю — твоя смерть, з твоєю смертю — її смерть... і враз сам до себе:

— Рацію, товариш Лавр! рацію! А то дійшов до „смертію смерть“, а Сашко тільки усміхається скептично з філософії... Да-а-с...

І завжди в нього, розумного, освіченого товариша, були якісь гострі сутички між розумом і почуттям.

Але він був чесний комсомолец — в такі моменти кудовчить, бувало, каштанові коси, палить одна за одною цигарки і примушує своє буйство йти на уступки розумові. А якби не стримував себе, тоді мусив би проткнути голову кулею, бо задовольнити свої пориви не міг. Остання його драма була мабуть такого порядку.

А то ще він казав:

— Давай, Сашка, отак, як є, двинем до кордону. В Польщі, слово чесне, сумління буде чисте перед революцією — там ми будем іскрами...

Лавр ще, бувало, страшно лаявся. Вираз тонко окресленого рота й очей враз стане нахабним, грубим, куточки губ злісно впадуть — е-ех!.. — і в бога. Лаявся гостро, погано, іноді „п'ятиповерховими“ лайками, але не знав „небоскрябів“, бо це не було в нього „от любви к искусству“, це були прориви внутрішнього протесту проти самого себе, чистенького, освіченого інтелігента. Він прагнув найти щось спільне з оточенням і думав найти його в лайці. Це було од тієї ж колізії між розумом і почуттям.

3.

Коли я найшов його кімнату поруч з якоюсь лазнею і коли товста хозяйка з густими хмурими бровами поінформувала, що її можна звати Зінаїдою Авксентієвною і що Лаврик застрівився, я з боєм і з досадою на нього сказав — Дурень! — і сів коло столу.

— Дурень... — шепотів я, схилившись на руки і розумів, що непотрібно цього казати, що це не допоможе й не характеризує Лавра і було дуже боляче.

4.

Переглядаючи ретельно зложені, чистенькі папери, дрібно списані поемами і шкіцами, я найшов у блокноті № 104 не то твір, не то лист, і лист очевидно до мене. Я його навожу слово в слово.

Білясто світає.

Якийсь тупий, ідіотський спокій у цьому білястому світанку! Зараз він своїм холодом нагадає щось таке неперебориме, таке безучасне, як тюремна стіна... Спокій.

Дніпро в диму. Дніпро зараз повний і димить. Як розсвіне більше, спливуть задніпрянські слобідки над туманом, а зараз не видно обрію і в цьому та ж холодна безучасність. Тихо й білясто — все прислухалось і поховалось, щоб не розважити чим, щоб бачив тільки себе й мучився...

Чого це тихо так?

Хоч би шуміло, хоч би жити десь на Хрещатику!

Тихо як... Дорогий друже!.

Вона тільки що пішла.

Ти пам'ятаєш (ну, ясно, — пам'ятаєш!) оту ніжну, тендітну Вірку у грубій десятчаній сорочці.

Бувало, сидимо в садку, а вона прийде і теж сяде і в неї проти сонця просвічують ніздрі рожевими пелюстинками, і вся якась вона мов з фарфору. Ти знаєш, — вона навіть як загорала, — все була така ж прозора. Само молоденьке, ніжне, носик рівенький і в куточках рота наче якийсь талановитий скульптор ніжно пучками втиснув ямочки і од цього таке вражіння, що Вірка завжди чуточку усміхається, стримуючись, щоб не розсміятись. Ще не зформована, неокруглена, вся наче хрупка, вона безпорадно виглядала з густих, грубих, ламаних складок і зборів своєї сорочки, і здавалось, що ці збори та складки муляють, ріжуть її шию і груди, — що її зашили в бляшаний панцер. В цім панцері вона була ще більш ніжною.

Мені тепер пригадується вся вона в селі, бо того не вернути, бо її такої немає вже.

Я приїхав з міста і вийшов оглядати садок. Брунькували дерева. Пахло гноем і ще чимсь весняним — землею, паром. По леваді за ще прозорими вербами бігали діти. Сестра згортала торішнє листя і на прочищеному місці зеленіла травичка. На сонці грілась рижа тельбата корова, а браток скуб з неї шерсть і збивав у опуку. Було якось несподівано весняно, — знаєш, бувають такі дні, коли зразу і вперше відчуєш, що весна. Тоді — несподівано весняно.

Враз я побачив на воринках від попівського садка дівчину. Вона пильно дивилася на мене, поклавши на руки підборіддя. Вперше я її побачив такою ж зачісаною назад у грубій сорочці і зразу ж мене вразила екзотична ніжність.

Вона сиділа на воринках довго й уперто. Це з таких, як ото є пастушки: стане біля тину й довго дивиться, що ти робиш, які квітки на сестриному квітнику, або слухає, як ти граєш, потім зірветься і біжить доганяти худобу.

Я запитав дівчину, чия вона і що робить у попа.

Її батьки давно померли, — батько Кривий Юстин молотив по людях, а мати пряла за тальку. З восьми літ її взяв дядько, а тепер вона прислужує коло попового панича Єлісея (знаєш — сухий такий, дегенерат), возить його в кріслі по кімнатах і на веранду на сонце.

Замовкла і знову дивилась у садок. Потім, коли стала сміливіша зо мною, несподівано сказала:

— Батюшка, а не знають, хто створив бога. А ви знаєте?

Потім, коли я з Віркою познайомився ближче, вона стала мені цікавою: у неї був природній запитливий розум, — вона розпитувала про зовсім звичайні речі, але так глибоко і просто, що я дивувався.

Ми потоваришували.

Вірка любила розмовляти зо мною. Не маючи змоги одвідувати школу, вона жадібно хапалась за всяке знання. Вона навчилась читати від дядькового хлопця і в попа. Її вчив панич Єлісей і ясно чому: — раз вона мені розказала: Він оце тільки сказав, що любить її, що думає взяти за жінку. (Огидна голодна худобина! Він думав, що свіжа, хороша сирота може належати йому тому, що він панич, а вона наймичка!), а Вірка злякалась, витріщила оченята і втекла до мене...

— ... я думаю, чого це він так любить гладити мені коси та все хоче, щоб завжди була коло нього!.. Ой людоньки ж мої, ти поду-у-май! от каліка!

Але він її учив і це добре. За книжки вона хвталась, читала, що давав піп і що могла взяти сама, але це її не вдовольняло, вона почувала, що не того потрібно. Тому так і прагнула перескочити до мене, в садок, поки матушка не почне кричати. Тоді помагала мені горнути сіно, коли я косив, ходила за покосом, або сиділа на свіжій траві, потім вставала, переходила ближче і знову сідала чуть не під самою косою.

Коли ми обое були вільні, — це в свято, зранку, як ще я не йшов до клубу, її хазяї були в церкві, а панич спав, — ми ходили до лісу.

Якась пекуча напруга переповнювала цю дівчину в пору її розцвітання.

Ранок дозрівав, полове́ло небо від жару. Ми йшли через нивку ще росисту в тінях під дикими грушами. Запам'яталось: Вірка то перебігає наперед, шукаючи волошок, то залишається з-заду, швидко говорить, приспівуючи й вигукуючи. На узліссі на зарослому рові починає співати.

Вона співає високим сильним дискантом. Дика пекуча напруга була в цім колоратурнім співі з раптовими переходами, — капріцію, — з вередливими поривами в бік від притертих віками мелодій. Це особливо, коли вечорами вона сама ходила в темноті по леваді і

співала. Тепер у місті мені ніколи не вдається почути такої свіжої соковитої пісні. Чи то тому, що тут немає темної левади, чи тому, що немає і не може бути між висмоктаними підфарбованими артистками такої Вірки. І тепер, коли я вихожу на Дніпро, як упаде роса і простелюється туман, мені пригадується Вірка на леваді. Пригадується її пругкий голос такий сильний фізично і такий густий, напружений, наче вона страждала в пісні, витворюючи пісню. Я не забуду її голосу до віку.

Серед пісні іноді замовкала і запитувала щось:

— Лаврик, ну, а що буде потім?.. Сядьмо.

Я казав:

— Сядемо в лісі, — і починав оповідати, що буде „потім“.

Розмовляючи неофіційно в клубі та з батьками, я навчився зрозуміло розказувати про досить складні речі. І Вірка з прикладів і всіх розмов могла розуміти й розуміла, чому мусить бути соціалізм, так таки соціалізм! Я їй не казав, що таке „залізна необхідність“, але вона розуміла, що залізною необхідна зміна в напрямку до соціалізму...

Вона вірила, що буде „потім“, але... як буде? Їй хотілося того „потім“, вона хотіла відпочити щастям прийдешніх поколінь, відпочити від грізної матушки, від доброго кругленького попика з його тягучими промовами з „пісанія“ і від жалібного Єлісея.

Тоді я розповідав.

В побутових картинках малював хороших людей, здорових і одягнених, як колібри. Діють розковані енергії, підвладні і раболіпні. Немає стихійних негод. Повінню і здоров'ям згучить ілюміноване щастя барвистого відпочинку.

Я хотів сказати їй фантастичними шкідцями: — будуть кипіти всі юною повнотою, як ти тепер, будуть готові до праці, як ти, будуть співати, як ти! Я малював так, як жадалось цій дівчині у пору її розцвітання.

Хотіла знати, хто приведе до цього, хто зробить це.

Почала поважати косоокого Микиту, єдиного партійця в селі, жагуче полюбила вимріяний комсомол. Раз сказала, перебиваючи мене:

— Як уявити: — степ і комсомольці зі всіх царств... і зверху, — подивитись — як пшениця та свободи співають... ух як співали на маю!... Знаєш? — отак... — Вірка відкинула голову, простягла руки якось по плакатному вперед (вона не бачила плакатів) і заспівала, не знаючи слів:

„Вставайте гнані і голодні
Ідім іді міді мідім“!..

Це правда — там не було нічого від того Інтернаціоналу, що ми на своїх зібраннях витягуємо, торкаючи в лікоть сусіду, позіхаючи й засмоктуючи слова цигаркою з рукава. Але там була така сила краси і буйства, інтуїтивно дисциплінованого в рамках творчості, як може бути в комсомолі „з усіх царств“, що „як пшениця“. І мабуть не випадково міддю-літаврами дзвеніли слова і павзи на літері „д“ —... Але хіба можна розібрати справжній Інтернаціонал творчої ініціативної юности?..

Може моєю любов'ю до цих лав перейнялася Вірка. А наших осередкових Левків та Іванів вона якось не вводила в той свій ком-

сомол, чи може я їй не вмів зв'язати реальних комсомольців з борцями за те її „потім“, чи то тому, що наш осередок був дуже вже незразковий. В ячейку Вірка не хотіла вступати з якоюсь худоб'ячою здоровою впертістю. Коли я її впевняв, що це треба зробити, вона замовкала або покидала мене. Вона боялася за свою службу — нею вже досить напихались — держалась за попа, а я їй не хотів її тягнути. Я задовольнявся, що дав їй напрямок думки й надіявся за рік застати комсомолкою. З Рабземлісом я теж не спішив... Головне, що займало мою увагу, це її артистичний голос. Я бачив її можливе майбутнє. Я, ні разу не радивши їй особисто, на нещастя, збудив в неї прагнення до чогось казкового, прекрасного. Місто невідоме, ілюзоване, як в тумані стало перед нею з усім тим, що може воно дати талановитій дівчині. Вона в цьому мене мало розуміла, але бачила, що я мрію, радію за неї. Потім я побачив трагедію селянської дівчини наймички, що пішла в широке життя поза комсомолом.

Так я виховував Вірку. Те, що душив у собі, чого соромився сам, мимохить передав їй, такій юній, голодній, сприймаючій.

Ніжна, прозора Вірка!

Я її такою залишив на станції, коли в кінці серпня вона мене провела до вечірнього потяга.

Над нашим селом тоді завішана була сітчаста блідорожева смуга, а на тлі її чітко й гостро синіла горбата ультрамаринова хмара. Смеркало. Було стомно-тепло і в небі починали роїтись зорі.

Вірка говорила швидко, наче трошки заїкаючись, замовкала і перебирала рукою хвартуха, потім знову говорила.

А те, що давно хотіла сказати, повіла тільки, — як ударив перший дзвоник.

— Вже? .. вже їдеш? .. Лаврик, я приїду до Києва...

Я спинився і витріщив очі. І я сказав тоді: — Ти ума тронулась?! — а в глибині душі радів з такого рішення і боявся, що я буду відповідальним за Вірку, що я не зумію її влаштувати, а я ж перший збудив у неї думку про місто, хоч ніколи нічим і не натякнув про її від'їзд.

— Панича відвозять у Москву... і не могу я в попів... в місті наймусь і буду... дивитись... хочу.

Я знав, що вона в голос додумує свої думки. Вона буде дивитись, хоче. Вона прагне широкого, різного. Вона голодна, їй 16 літ.

Дорогий друже.

Чому я не міг угадати того шляху, що стелився перед гарною найвною селяночкою, коли вона приїхала до Києва?!

Прихожу в час зимової перерви додому і бачу: коло столу в моїй кімнаті сидить дівчина!..

Ти не можеш уявити, якою стала Вірка! Вона доросла. В неї глибокий ставний бюст під білою у квіточки кофточкою, риси округлились, зарівнялись.

В очі впав її несподіваний вираз обличчя в піднятих розметаних бровах і трошки розширених очах. Наче все життя Вірчине, несподіване і раптове, зробило її такою, з таким виразом. Таке не то ментове

здивування не то несподіваність, я бачив на обличчі в одної товаришки, в той момент, як мавзер вистрілив їй у скроню.

Вірка встала — до того копалась в моїх паперах — засміялася так, що ямочки коло рота поглибились і підсмикнулись уверх.

— Здрастуй, Лавр...

А в той же час я кричав:

— Вірка!? Вірка, це ти?!

Зробилось тривожно...

— Я... я ж казала... я приїхала...

Єлісея відвезли в Москву, в селі гірко й тоскно, роботи немає і їсти немає що... — потім розказувала за чаєм.

— Я так, мов тісно заплющила очі й кинулась. Що буде — не знаю. А все, як збиралась, — то обдумувати почну, та потім — ні! не треба обдумувати, бо злякаюсь!.. А якби я запалила цигарку? Як ти?..

Я дозволив, але не радив привикати.

Говорила Вірка якось нервово і деякі слова в неї не були такими м'якими, як звичайно, а стукали, як найвищі ноти рояля, і сміялась характерно, — наче склянками пересипала. І в цім, і ще в тім, як вона не находила місця, пересідала, бралась за книжки, задумувалась, — можна було пізнати, що в душі дівчини, як густа, туга вода під льодом, пливе під її сміхом чорна ріка одчаю, придушеного, тривожного, що накопився ще в поїзді, ще там в селі й тут у місті перед невідомим.

Як це жахливо, коли життя зажене таку безпорадну дівчину кудись далеко від її ґрунту і вона метається скорбна й розпачливо-весела!

Мені було боляче.

Вмовляла не турбуватись про неї, казала, що знайде службу, боялася мене займати...

Вірка була така розгублена, коли хазяйка загородила двері, розп'явши в них свою товсту постать і почала довго розпитувати, співчувати, давати туманні поради. Вірка хотіла відпочити, хотіла звільнитись від тривоги, поговорити, а Зінаїда Авксентьевна нав'язувала свою непотрібну участь тут же зараз. Вірка поглядала на мене і все поривалася встати перед хазяйкою, як перед попадею.

Коли ми знову залишились обое, — в обох нас було одне і теж питання: —

„А справді, як же бути далі“.

Вона не хотіла починати балачку про це і я не хотів.

Зінаїда Авксентьевна запросила Вірку в кімнату спати. Вірка подякувала, й коли зачинилися двері, сказала, наче не до мене:

— Це сьогодні, а завтра? а післязавтра?

І дивна річ: тепер вже я не захоплювався рожевим Вірчиним майбутнім, тепер, коли стала переді мною необхідність, я почував її просто обов'язком без власного інтересу.

— Я завтра шукатиму роботи... Я вмію!.. Найду!..

— Ти шукай роботи, а я дізнаюся, чи зможеш ти вчитися. Але ні... Ось що, Вірко: ти ставай десь служити, поробиш, будеш членом.

профспілки, а тоді й підеш учитися... Я тебе ще трохи підготую... Так?..

Так ми погодились...

Робота найшлась. Один хазяйчин знайомий порадив навідатись десь на край міста до його товариша інженера. Вірка не знала по адресі, як поїхати, тому поїхав з нею я, поговорив, поручився і залишив її бавити трое дітей.

Тепер мені стало легше на душі. Не міг я дивитися, як голодна дівчина їсть зі мною сухий хліб, бо більше нічого немає. Вдалося заробити на діаграмах 1 карб. 50 коп., тоді ми поїли і знову почали чекати стипендії. Тепер Вірка сита і в теплі. Місто приняло Вірку.

Вся Вірчина істота жадібно шукала того, про що мріяла, що втворила її уява, і Вірка вбачала свої ідеали там, де їх не було.

Я пам'ятаю ясно її в той момент, коли ми піднімались ліфтом до одного мого товариша. Вона стояла й мовчки дивилась. Потім у чистій, вбраній кімнаті товаришка грала на роялі „Туман хвилями лягає“, а Вірка стояла коло широкого неаполітанського вікна і дивилась згори на прекрасний Київ, що розстелявся в молочному, морозному тумані. Бувають такі морозні вечори, коли лихтарі б'ють рівними стовпами-водогроями в синє небо і плавають верхи будівель над туманом, а в далені міражами виникають і никнуть трамваї. Згори таке вражіння, наче вони літають над землею понад верхні поверхи, наче то якісь прекрасні аеротрами.

Культурна чиста сім'я моїх товаришів, проста й одверта, і цей житлокооп, і Київ, увесь новий, пливучий, мрійний, і музика — все це зачарувало дівчину. Ти уявляєш, — вона думала, що то й є та ідеальна комуна майбутнього, що то зародки її.

— Це... тут починається комунізм! Так, Лаврик?

Потім ми йшли спустілою вулицею. Самотній, тихий в мінливих тонах світла, прекрасний в своїм шелестовім еластичнім бігу, котився авто. Ввесь він був якийсь спектральний по чорному. Спереду горіла червона лампочка, ззаду зелена. Низенький, широкий, він приви́дом проплив, засвітивши в очі.

Віра спинилась, схопила мене за плече, дивлячись услід, і сказала:

— Дуже!.. дуже!.. — очевидно стверджуючи свою думку — „красивий“.

— Дуже!.. — відповів я напівжартом. — Ходім!

Раз мені трапилось мати два квитки в оперу.

Вірка в опері!

Самий будинок вона вважала за найкращий з палаців. Коли ж піднялась завіса (грали „Східню Казку“) і Вірка побачила жовтогаряче освітлення пустелі, балерин, одягнених у казкові вбрання і східню екзотичну музику, — вона схопилась, забула про всіх і про мене, сіла знову, потім торгала мене за рукав, жестикулювала, не одриваючи від сцени очей і шепотіла:

— Ой боженьку!.. боженьку!.. що ж це таке... Дивись, Лаврик, дивись! — боялася, щоб я чого не пропустив.

Вірка мучилась якимсь внутрішнім насиченням.

В перерві казала, що це „показують соціалізм“, що так буде при соціалізмі... І „грають, як на небі“... Що ж це і як воно?!

Ти знаєш, що я не люблю статичної опери, і я засміявся, сказавши, що при соціалізмі буде відпочинок повніший, кращий. А Вірка образилась,—їй було шкода свого ідеалу, і вона подумала, що я її обдурюю.

Так сприймала Вірочка місто в хвилини відпочинку.

Але хвилин таких було мало. Вона возилася зі злими інженеровими пацанятами, я закопався у свої книжки і роботу й зустрічались ми якось не часто й холодно. У нас не було часу на спільний відпочинок, а більше нічого майже спільного не було в нас. Тільки при зустрічах мені пам'яталося, що я обов'язаний допомогти Вірці вчитися, вступити в профспілку, але це якось не виходило, не було часу, не було... ще чогось, може характеру в мене не було на це, не хватало мене. Потім ми зовсім перестали бачитись, тільки раз Вірка принесла мені книжку, не застала мене і передала Зінаїдою Авксентьевною, а та й не запросила її до кімнати обігрітись.

Минала зима.

Весна настала тепла, хороша і ночі в місті душні... небезпечні, матово-чорні у парку і над Дніпром...

Вірка сидить на ліжкові й дивиться на мене. Я за столом перегортаю конспекти по „Праву“ й мені здається, що Вірка жде, щоб я знову говорив про те саме, жде й дивиться мені на профіль.

Од цього мені стає ніяково, бо я більш не маю що про це казати. Я одкидаю рукою волосся, запалюю, встаю і починаю ходити по кімнаті від столу до етажерки зі стеариновим лебедем.

— Так то, Вірочка! Щастя твоє впереді! Ти ще й другим будеш давати щастя своїми піснями, своїм голосом! Будеш така, як ота в пір'ї, індійка в опері — пам'ятаєш?... Ось, як будеш вчитися... я про робфак швидко взнаю, неодмінно...

Кінці Вірчих брів поплили вгору, вічі засвітилися і губи надулись, наче від якоїсь нової думки. Вірка спустила босі ноги на підлогу і вдвиглася в мене закрита, холодна.

— Чого ти так?

Мовчить і дивиться, потім помаленько переводить очі на лампу і довго не зводить їх з вогню.

Я ніколи, ніколи не забуду цих очей.— Мені видалось: подумала Вірка про життя своє, покаялася, на що потоваришувала зо мною, нащо слухала, нащо мріяла. І здавалось:— встане зараз і не схоче навіть докоряти, тільки скаже „будь здоров“ і вийде. І не прийде більш ніколи.

Але вона не зробила так. Вона тільки сікнула мене, наче нагайкою:

— Не балакай більше про це... Ніколи...— помовчала й додала,— так я і не вступила до спілки... толку не знала... ет!...

Прийшла вона вперше за довгий час і мовчала, а я не міг мовчати і на щось знову нагадував свої обіцянки. І от тепер вона сказала, коли я звів голову над столом:

— Інженер переводиться в Харків.— (павза).— Робота там.— (павза).— Виписали з села якусь Оринку — племінниця їхня...— (павза).— Іде з ними. Я оце добуваю днів.

— Як-же?! Ти знову без роботи?! І в мене замовлень на малюнки немає!.. Ех, біда нам, Вірочко!

Вона усміхнулася на мій щирий оклик...

Я ще мріяв про Вірчине майбутнє і тому просив приходити.

Через день у неділю увійшла сердита Зінаїда Авксентьевна (я довго не платив за квартиру) й кинула:

— К вам девушки. Вийдіте — і грюкнула дверима.

Я вийшов на сходи.

Вірка поздоровалась і не знала, що робити з своєю товаришкою, але та, — ще молода дівчина, тільки з обличчям наче вимоченим у розсолі й сильно припудреним так, що очі кольору стиглої сливи різко відтіняються, наче неприпасовані й тому гострі, — закліпала білими в'язами і простягнувши руку сказала:

— Здравствуйте! — і розтягнула: — Ра-я Стоконова. К вам можна? Ізвініте!

Я запросив до хати.

Вірка сіла на ліжку і зложила по-дитячому долоні між коліннями, усміхаючись. Стоколова влізла на крісло, підігнула ногу під себе і махаючи другою, взутою в грубий, посірілий черевик, поклатала на бильце підборіддя і вставилась очима на мене.

— Отчего вы так бледно выглядите?

Я напився води і сказав:

— Свежая вода, хорошая, дайте вам?

— Спасибо! Верка моя подруга. Ми тепер обе безработные.

— Вы тоже безработная.

— Да... Позвольте закурить. Как?

— Я говорю — квартиру имеете?

— Да, — і почала клацати пальцями. Заговорила відривчасто, сто-
като: — квартира — клац, у нас, — клац, — какая!.. Ми тепер пока с
Веркой.

Я пильно подивився на Вірку, вона витягала свої пальці, пробуючи, який трісне в чиколотку. Очей не підводила, почувала, що я дивлюсь і зашарілась рум'янцем від вух.

— Вы чай можете приготовить?

В мене звичайно не було цукру і я з задоволенням поінформував про це, рішуче дивлючись в нахабне вицвіле, безброве обличчя.

Посиділи ще хвилин 15. Вірка зо мною майже не розмовляла, тільки все поглядала на Стоконову, чогось остерігаючись.

Вже як попрощались і Рая перша вийшла в сіни, Вірка тихо з сумними очима і наче між іншим запитала:

— Ну... Лаврик?... — якось болісно з останньою краплею надії...

— Нічого... поки що, роботи не чув... ти б у профспілку...
це б мені взятися.

— Уже все одно... Поки що я з товаришкою — (ховала очі). —
Будь здоровий! — і подала руку. Цього раніше не робила.

У вікно мені видно було, як Стоконова, дивлючись на ставну, красиву Вірку, щось начитувала їй, відрубуючи долонею у повітрі. Раз аж зупинилась, раптово зробила рух здивування: вип'яла живіт і розвела

руками, наче казала — По-о-одумаеш:—і засміявшись знову, пішла коло смиренньої дівчини...

Вчора був один з тих вечорів, коли скрізь хочеться піти і тому не знаєш, куди піти.

Повільно текли повні ріки весняної юрби,— а було тепло, з півдня плив вітер, теж святковий і повільний і ласкаво гладив по обличчю. Оправляв, надимав вітрилами літню білу блузочку, зводив та й плескав по шиї відкладеним комірцем.

Я теж не знав, де відпочити від зачотної спеки, чим розважитись, кого найти. Спiniaвся я коло трьох кіно, коло дверей ресторанів і в одинадцять вертався додому.

На одній з вулиць коло широкої вітрини стояло дві дівчини. Одна в синенькій блузочці до мене спиною, а друга перед нею швидко щось говорила, не виймаючи цигарки з зубів. Обличчя її було в тіні і вогник папіроси стрибав і метався коло лица.

Мені чомусь захотілося глянути на першу дівчину і, порівнявшись, я в профіль впізнав Вірку. Вона була така ж розгублена, як тоді перед хазайкою і мене не помітила. Потім, глянувши на мене, страшенно збентежилася: очі її заблищали, прижмурились якось сердито, наче вона під нахабним виразом хотіла сховати свою збентеженість. І той самий вираз несподіваного, що був в останній час у її обличчі, чіткіше проглянув у витягнутій шиї, у розширених очах.

— Віра?!

— Ну ходім!

Швидко з досадою після здивування взяв я Вірку під руку. Проститутка повернулася за нами вслід, плюнула разом з цигаркою на тротуар і сказала:

— Ну везьот!

Вірка низько схилила голову.

— Що таке?! чому ти тут, з нею?!

Вона розуміла, про що питає, і мовчала, потім фальшиво весело відповіла і голос її наче коловся:

— Я тут з подругою, це ж Рая!

— А! я так і догадувався!

—...а ти куди ходив... Лаврик?

— Віра, це не цікаво... Ти давно... товаришуєш?..

Вона болісно глянула мені в очі з боку, приглядаючись, чи я розумію, чи співчую, чи сміюсь. Але несподівано для себе вона пізнала, що я помітив її болісний вираз, що я знаю все.

— Питає би прямо, — сказала високим голосом — я сьогодні вперше пішла з нею... вона мене кормила досі і все тягнула... Я вже не могла відмовлятися сьогодні, я ж їм її хліб...— враз випустила мою руку, закрила тремтячими долонями обличчя і гірко заплакала, не маючи сили стриматись.

— Віра, Вірочко, тут люди! — тягнув я її — ну Вірочко, тихо... ходім... в мене посидимо, вип'ємо чаю... Ша, Віра, нічого страшного не сталося!

— Я вперше пішла...

— Я знаю... не плач!

У неї на щоках блищали сльози. Вона дивилась перед собою, враз живо заговорила крізь схлипування.

— Ні, ти подумай Лаврик! Я так боюсь!.. боялася!.. Ти подумай: підійде хтось незнайомий і скаже... Я навіть не йму віри, що так може бути... Я ж йому можу по морді дати, коли він скаже... щось погане...

Вона зідхнула якось два рази, як дитина після плачу. Мовчала. Їй знову стало соромно.

А я ішов і думав...

„Оце та Вірка з села, що мріяла про соціалізм, що могла б бути такою гарною людиною.

Моя хазяйка спала.

Вірка сіла на ліжку і попросила не світити.

— Я хочу дивитись в очі...

— Кому?

— А он!

Вона показала на далекий будинок на тлі саду. В рамі відчиненого вікна була темнота синьо-слив'яного кольору і не було вогнів, тільки чорний, невидимий будинок світив двома впертими холодними очима.

— Я засвічу, — щось почитаємо, Вірка!

І я бачу: — вона сидить проти вікна — дивиться на мене довго, щось думаючи, поклавши на долоні підборіддя і чорний розчерк волосся завинувся на білому лобі.

— От, Лаврик, — киває головою, — а я думала — в місті... от яке місто... — зміненим тоном додала: — Глянь, дивиться! — і знову показала у вікно. І тепер уже звиклим очам і думці ще живішими і притягаючими видались оці видовища.

Я засвітив.

— Скинь, Вірка, черевики і сідай на ліжку з ногами. Не думай усяких дурниць, не журись... Я поставлю примус і зараз війду.

Коли я війшов, Вірка не перерила моїх паперів, як то було в її звичці, — вона курила, дивилась у стелю і щось думала. До мене за-сміялась:

— Слухай, Лаврик! І нічого страшного! Добре, що ти надійшов! І все, як було... як гарно, щасливо... завтра тільки роботи пошукати, а там...

— Куди ж мені йти тепер?

— Куди ж тобі йти тепер? Переспиш у мене.

— А ти.

Я подивився на підлогу і вона теж. Я часто, лежучи на ліжку, дивлюсь на підлогу. І я уявляю: дикий, голий степ, а по ньому зрідка, самотньо бредуть зі своїми цілями діловито й зосередковано якісь кузочки, стоножки. Буває, я вдивляюсь і вхожу в життя цих стоножок і уявляю собі ті безобрійні простори, що стеляться перед їх очима. Тоді мені перестає бути самотньо. В мене в хаті так багато живих істот. Я живу поруч з лазнею.

Вірка усміхнулась і наївно сказала:

— Я обернусь до стіни очима, а ти ляжеш з боку. Добре?

Я не люблю занадто вільної поведінки дівчини з хлопцем. Я не люблю того, що в нас називають емансипацією — занадто рання емансипація часто псує хороших дівчат. Але тут було інше.

Я обгорнув Вірку ковдрою, а сам сів за стіл. Мені не читалось і Вірка не спала. Тоді я ліг і, як погасив світло, Вірка обережно, щоб я не помітив, почала роздягатись — вона пильнувала свою блузочку. А мені мимоволі уявлялась дівчина так яскраво, в одній сорочці, з хорошими соковитими грудьми й од цього бухало в скроні й хотілось повернутись лицем до неї.

Ти розумієш, що таке дівчина? Ти розумієш, як то сімнадцятилітнє переповнене жагою не може спати і зідхає.

Тихо. На дворі душна весняна ніч, у вікно дивиться уже однооке чудовисько, а моя рука торкається Вірчиних грудей.

Вірка не одсувається. На дворі небезпечна гаряча ніч.

Десь, наче з - над Дніпра, приплило сухо й коротко: бам, бам — дві години.

Вірка тяжко дихає.

— Віра, ти не спиш?

— Гаряче...

В огні не можна бути довго. Довго горіти не можна.

Її нога, як розпечена мідь.

Вірка одкидає голову, підгортає коси.

— Вірочка, не можна так спати!.. Гаряче... Я встану... — наче прошу когось і мені наче не дозволяють.

— Оох!.. — вона відкидає голі руки назад за подушку, за бильце.

А коли враз я її цілую, вона тільки тихо-тихо шепоче між поцілунками:

— Лаврик, Лаврик...

Потім обгортає мою шию гарячими руками, схиляє голову до моїх грудей і шепоче погорілими губами:

— Будемо спати, Лаврик... спімо!

Проходить хвилина. Вірка знову відкидає голову, і її обличчя близько коло мого, і я почуваю, що очі в неї відкриті. Майже не підводячи голови, я знову цілую Вірку в шию, в груди. Я бачу, як вона тривожиться, як пашисть...

Яка спека весняної ночі!

Потім пускає мою шию, лягає навznak, відкинувши руки й мовчить...

Вірка важко зідхає, горнеться і шепоче:

— Тепер, Лаврик, не так страшно... з товаришкою гуляти. Правда? Як прийдеться — тепер лекше... ти ж... ти ж свій, близький, Лаврик, ти перший... а тепер як доведеться, то тільки вважай, що Вірка жила досі, досі, як піду від тебе... і досі все було гарно, і добре, що ти стрівся сьогодні, а то б Стоконова віддала б мене комусь.. Я не маю куди йти... Я мушу до Раї... і вже мене як немає...

— Віра, я тебе люблю! — Я бачив, що Вірка вважає, що я розкрив їй страшну дорогу в невідоме, що я взяв її, як тротуарну дівчину... Вона бачила свою неминучість, своє туманне майбутнє... і як там буде, а зараз рада і вдоволена, що зустріла мене.

Я мою чудову Вірку перший взяв з тротуару на ніч, і вона рада, що я, а не хтось, і вона не знає, яку муку піднімає в мені своїми словами.

— Як доведеться, як не найду роботи, то буду вперше на тротуарі... але і вдруге... так. — Лаврик, правда?

— Вірочко, я тебе люблю, — я хотів запевнити себе і її, що любив її з того часу, як побачив і люблю зараз, і я знав, відчував, що не міг її кохати тому, що вважав за молодшу сестричку, за товаришку, а вона мене — за товариша й вихователя. І я почував, що це була перша ніч любої дівчини і... повій... я знав, що мої обіцянки нічого не допоможуть, бо й сам не можу нічого запобігти і раніш, чи пізніш дівчині одна дорога... Що ж їй допоможе голодний студент, що його господариня вигонить з кімнати, та ще студент з такою натурою...

Але... я їй поміг!.. Їй легше буде стати проституткою!

— Ти чуєш, друже?

Моя рука у Вірки на косах. Вірка мовчить, ласкава і віддано-спокійна. Вона не знає нічого, ця наївна, мрійна селяночка.

На дворі сіріє білясто, непомітно. Ще нічого не видно в кімнаті, але якось почувається, що світає.

Вірка встає і підходить до вікна.

Я дивлюся на ню і мені ця доросла, оформлена дівчина видається враз такою новою, закінченою жінкою і трошки наче чужою. Я наче вперше побачив її глибокий повний бюст, ставну постать... І стала вона серйозною, солідною.

Ось вона підходить до ліжка, кладе руки мені на коси, і нахилившись, каже з ласкавою усмішкою.

— Ну, Лаврик, піду я! — довго дивиться в очі і потім: не хочу, щоб твоя хазяйка знала, що я була. Пересплю в товаришки, а завтра піду шукати, щоб де найнятися... Якось буде... Ти мене проведеш з квартири?

Я встав.

Я помітив, що Вірка спішить. Вона не хоче, щоб я бачив її, як зовсім розвидниться. Вона швидко взувається, вдягається і запалює цигарку. А як ми готові — вона каже:

— Дай я тебе раз поцілую... по-товариському.

Вже коло порога я запитую:

— Вірочка, ти хоч на сніданок маєш?

— Ні... Може в Раї є... Я не маю ні копійки.

Я виймаю останнього півкарбованця і даю Вірці. Вона глянула на мене якось злякано, і я помітив знову той вираз, як у моєї товаришки, що застрілилась — у Вірки мигнула думка і в мене та ж думка. Мені видалось, що в перший момент вона хотіла сказати: — мій перший заробіток, — але стрималась і швидко обернулась до дверей виходити.

Я взяв її під руку і провів до драми. Просила не йти з нею далі.

Пішла Вірка у сіру далину туди, як до центру, її постать злилась з сірим ранковим туманом, тільки синя блузочка довго виднілась, наче плила понад землею і потім заснувалася, злялась, зникла мрійна, ніжна Вірочка, що ще недавно у грубій десятчаній сорочці на сінокосі мріяла про місто і свій казковий соціалізм.

Тоді я пустий і тоскний вернувся до своєї лазні й сів писати тобі.
Білясто світало.
Дніпро димів перед сходом сонця.

На цім кінчився лист мого товариша у блок-ноті № 104.

Я стояв на високому мості, що біля станції. Передо мною під імпресіоністичною плінкою димку лежала прекрасна картина — Київ. Він розстелявся широко, мінливо в прозорій акварельній тушовці травневого вечора. Коли впливає блідний місяць, а ще не видно, ще тільки кришталеві срібні примерки рояться і засновують далі.

З вікон, що на розі, було чути музику. Згучала сонатою, хоч може там грали „собачий вальс“, чи „спор мужа с женою“. Мчали вогні автомобілів відірваними іскрами якогось хаотичного фейверку. Може на Дніпрі співали, може на Валах веселились...

Скільки юних серць шукає цього руху, цих картин, цих вогнів! Згадалися Вірчині слова. — „Буду дивитись... хочу“... а тепер може й вона де синенькою краплею своєї блузочки загубилась у барвистій какофонії на тротуарі й шукає заробітку, ще навіть не вміючи заглядувати в очі.

Я зрозумів Вірку. Перед нею Лавр намалював місто легкими мазками своїх імпресій. Воно було перед нею таке, як зараз передо мною, вона не знала, що в ньому є Зінаїда Авксентьева, Стоконова... Лаврик... І вона пішла, як ішли мореходці на вабливі пісні сірен. Вони обое пішли так — Лавр і вона. І місто з'їло їх обох...

І враз я почув, як тоді з телеграмою в руках, — почув у моїх руках друге життя, дороге, багате соком, як келих... Лаврик — комсомольський Рудін — туди й дорога, але ж Вірка! Вірка! Хіба я маю право їхати у свій сельбуд?

„Хай буде так. Я їхав не до Лаврика, — до Вірки“.

Тоді я зійшов з мосту по сходах не до станції, а сюди, в місто, подивився в блок-ноті Вірчину адресу і сів у трамвай.

Червень - Липень. 26.
Харків.